

GHESAURUS

Tanulmányok
Szentmártoni Szabó Géza
hatvanadik születésnapjára

Szerkesztette
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

rec.iti
Budapest • 2010

A kötet megjelenését támogatta

Óbuda-Békásmegyer Önkormányzata

és a szerzők

A borítón látható portré 2007 áprilisában készült Nyizsnyij-Novgorod városában, a moszkvai Magyar Kulturális Intézet szervezésében létrejött Balassi-programorozat alkalmával (fotó: Csörsz Rumen István)

© Szerzők, 2010.

ISBN 978-963-7341-86-1

Kiadja a *rec.it*i, az MTA Irodalomtudományi Intézetének recenziós portálja
[Borítóterv: Meszlényi Attila](http://rec.iti.mta.hu/rec.it</p></div><div data-bbox=)

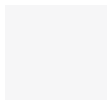
Tördelés: Csörsz Rumen István

Kötetterv, képszerkesztés: Szilágyi N. Zsuzsa

Kontrollszerkesztés, korrekció: Földes Zsuzsanna

Latin szövegek korrekciója: Lengyel Réka

Nyomda és kötészet: Print&Go Nyomda

SZABADOS GYÖRGY

Ünődbeli asszony

A turulmonda újraértelmezésének két ellenpróbája*

Bevezetés

Különösen emlékezetes marad számomra az Ünnepelettel folytatott egyik beszélgetés. Ekkor hívta fel figyelmemet egy tanulmányára, amelyben újszerű gondolatokat fogalmazott meg a turulmondabeli anya személyéről. Következtetéseinek többségével egyetértve közöltem egy dolgozatot, és szándékomban állt később visszatérni a kérdésre. Azt, hogy ennek most jött el az ideje, nemcsak Szentmártoni Szabó Géza köszöntése indokolja, hanem egy idevágó konferencia-előadás is.

A monda és újraértelmezése

Álmos első magyar nagyfejedelem turultól jövendölt születését kétféle latin megszövegezésben örökölték ránk a középkori magyar íráshagyomány. Az őseredeti változat sajnos elenyészett. A rendelkezésünkre álló szövegek közül a korábbi Anonymus *Gesta Hungarorum*-ában öltötte mai írott formáját.

Anno dominice incarnationis DCCC-o XVIII-o Vgek, sicut supra diximus, longo post tempore de genere Magog regis erat quidam nobilissimus dux Scithie, qui duxit sibi uxorem in Dentumoger filiam Eunedubelianani ducis, nomine Emesu, de qua genuit filium, qui agnominatus est Almus. Sed ab eventu divino est nominatus Almus, quia matri eius pregnantis per sompnium apparuit divina visio in forma asturis, que quasi veniens gravitavit, et innotuit ei, quod de utero eius egrederetur torrens et de lumbis eius reges gloriosi propagarentur, sed non in sua multiplicarentur terra. Quia ergo sompnium in lingua Hungarica dicitur almu et illius ortus per sompnium fuit pronosticatum, ideo ipse vocatus est Almus. Vel ideo vocatus est Almus, id est sanctus, quia ex progenie eius sancti reges et duces erant nascituri.

(Az Úr megtestesülésének 819. esztendejében Ügyek, amint azt fent mondtuk, hosszú idő után Magóg király nemzetségéből volt Székítia legnemesebb vezére, aki feleségül vette Dentümogyerben Eunedubelianus vezér lányát, Emese nevezetűt. Tőle született Álmos nevű fia. Őt egy isteni közbeavatkozás révén nevezték el Álmosnak, mivel várandós anyjának álmában egy sólyomfor-

* A tanulmány elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

*ma isteni látomás jelent meg, aki mintegy hozzáérkezvén megtermékenyítette, és feltárta előtte, hogy méhéből folyam indul, és ágyékából dicsőséges királyok származnak, de nem saját földjén fognak sokasodni. Mint hogy a sompniumot magyarul álomnak mondják, és az ő eredete álomtól jövendöltetett, ezért hívták Álmosnak. Avagy azért hívták Álmosnak, azaaz szentnek, mert leszármazottai közül szent királyok és hercegek születnek.*¹

A másikat a XIV. századi krónikaszerkesztmény kódexei tartották fenn.² A *Képes Krónika* szövegcsaládja szerint

Anno ab incarnatione Domini sexcentesimo LXX-o VII-o, a morte vero Atyle regis Hungarorum anno centesimo quarto, tempore Constantini imperatoris tertii et Zacharie pape, sicut scribitur in chronica Romanorum, Hungari de Scytia secundo egressi sunt hoc modo, quod Eleud filius Vgeg ex filia Eunodbilis in Scytia genuit filium, qui nominatur Almus ab eventu, quia mater eius in sompno innotuerat avis quasi in forma aturis veniens, dum esset gravida, et quod de utero eius egrederetur torrens a cin terra non sua multiplicaretur. Ideoque factum fuit, quod de lumbis eius gloriosi reges propagarentur. Quia vero sompnium in lingua nostra dicitur alm, et illius ortus per sompnium fuit prenoscitatus, ideo ipse vocatus est Almus...

*(Az Úr megtestesülésének 677. esztendejében, Attilának, a magyarok királyának a halálát követő 104. évben, III. Konstantin császár és Zakariás pápa idején, amint az meg van írva a rómaiak krónikájában, a magyarok másodszor is kegyőttek Székéitából az alábbi módon. Úgyek fia Előd Eunodbilis lánytól Székéitában fiút nemzett, akit Álmosnak neveztek ama esemény miatt, mert anyjának, amikor az várandós volt, álmában egy madár, mintegy sólyom formájú, hozzá jöven feltárta, hogy méhéből folyam indul, és nem az ő földjén fog sokasodni. Ez pedig azért volt, mert az ő ágyékából dicsőséges királyok származtak. És mivel a sompnium a mi nyelvünkön álom, és az ő eredete álomtól jövendöltetett, ennélfogva Álmosnak nevezték el...)*³

A turulmonda sarkalatos kérdése, hogy mikor jegyezheték le először, vagyis melyik változat állhat közelebb a pogány eredetihez. Ezt a kérdést a krónika és a gesta keletkezésének eltérő körülményei vetették fel. A kutatás régen kimutatta, hogy a Névtelen Jegyző által írott *Gesta Hungarorum*mal ellentétben a ránk maradt XIII–XV. századi krónikák századokon keresztül tartó alkotás eredményei. A XI. századi *Őygesta* születési ideje, tartalma és műfaja, valamint a XII–XIV. századi folytatások száma még vitatott, ám jól elkülöníthetők a szerzői kézvo-

1 *Scriptores Rerum Hungaricarum* ed. Emericus SZENTPÉTERY, Budapestini, Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica, 1937, I, 38. (A továbbiakban: SRH.)

2 KRISTÓ Gyula, *A Képes Krónika szerzője és szövege = Képes Krónika*, ford. BELLUS Ibolya, Bp., Európa, 1986, 459–465.

3 SRH, I, 284. A turulmonda változatait saját fordításában közlöm.

nások főbb időrétegei.⁴ Mindebből egyértelmű, hogy a krónikairói folyamat időben körülölelte az egyszerűjű gestát. A *XIV. századi krónikaszerkesztmény* és a *Gesta Hungarorum* szövevényes szövegkapcsolatainak minden részletét már aligha tudjuk felderíteni.⁵ Ez a körülmény meghatározza a turulmonda lejegyzésének formálódását: korántsem biztos, hogy a legkorábbról ránk maradt változatot foglalták legkorábban írásba!

Hóman Bálint úgy vélte, hogy a (szerinte) Szent László korában keletkezett első *Gesta Ungarorum* már tartalmazta a turulmondát. Az átadó kútfő az *Ógستا* volt, az átvevők közé kell számítani egyfelől a krónikás írói láncolat későbbi elemeit, másfelől Anonymust.⁶ Vele szemben Györffy György a Névtelen átadó szerepének legfőbb bizonyítékát *Eunedubelianus* névének romlásában látta, illetve, hogy Anonymus Álmos-mondája grammatikailag teljesebb a krónikáéhoz képest.⁷ Ifjabb Horváth János a maga bonyolultságában érzékeli a szövegek közti kapcsolatok lehetőségeit. Feltűnt neki Györffy azon ellentmondása, miszerint ha a kései krónikás számára kizárólag Anonymus logikus előadása szolgál alapul, akkor érthetetlen, miért lett nála ilyen zavaros a mondaszöveg. Arra következtet, hogy „Emese álma, bár pogány, totemisztikus jellegétől megfosztva, mégis benne lehetett a legrégebb írott forrásban, amelyet Anonymus logikusan kiegészít, a krónika azonban éppen Anonymus kiegészítésének felhasználásával összezavar”.⁸ Vagyis a ma ismert krónikás változat úgy állhatott elő, hogy az *Ógستا* – minden bizonnyal folytatásai révén – hatott Anonymusra és a további folytatásokra, amelyekre Béla király jegyzője is visszahatott. Bár a kutatói közvélekedés ma inkább Györffy álláspontjával azonos,⁹ Dümmerth Dezső a régebbi felfogást követte. Ő úgy tartotta, hogy az ősi, logikusabb álomelbeszélés rendjét a krónikák őrizték meg: Anonymus tetszetősebb stílusban fogalmazott ugyan, de elrontott egy szöveget, amelyben a sámánjósítás emléke szerepelt. Az Emeséhez térő Turul ilyenformán uralkodók őseül rendelt „égi atya” küldötte.¹⁰ Dümmerth elmélete mindazonáltal nem ad választ arra, hogy az anya Anonymustól megjelölt neve miért hiányzik máshonnan. Márpedig az *Emese* név a *Gesta Hungarorum* olyan egyedülál-

4 Pl. HÓMAN Bálint, *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1925, 60–107; GYÖRFFY György, *Krónikáink és a magyar őstörténet*, Bp., Akadémiai, 1948, 147–188; ifj. HORVÁTH János, *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*, Bp., Akadémiai, 1954, 270–315; GERICS József, *Legkorábbi gestaszerkesztéseink keletkezésrendjének problémái*, Bp., Akadémiai, 1961, 46–112; KRISTÓ Gyula, *A magyar történeti irodalom a kezdetektől 1241-ig*, Bp., Akadémiai, 1994, 98–134.

5 A szövegkapcsolatok részletesebb elemzése pl. HÓMAN, *i. m.*, 50–64; KRISTÓ, *i. m.*, 44–73.

6 HÓMAN, *i. m.*, 85, 95–97, 103–106.

7 GYÖRFFY, *i. m.*, 41.

8 HORVÁTH, *i. m.*, 16–17.

9 KRISTÓ Gyula, *Magyar historiográfia, I. Történetírás a középkori Magyarországon*, Bp., Osiris, 2002, 13–15.

10 DÜMMERTH Dezső, *Álmos fejedelem mítosza és valósága*, Filológiai Közöny, 17(1971), 415–419.

ló többlete, amiről kézenfekvő azt feltételezni, hogy a krónikások elfelejtették lemásolni. Ellene szól még az *Eunedubelianus* név *Eunodbiliá*vá rövidülése, s a gesta épebb mondatszerkezete.¹¹ A turulmonda ma elfogadottabb *gesta* → *krónika* hagyományozódását azonban egy irodalomtörténeti adalék megint a *krónika* → *gesta* irányába fordíthatja: erre hívta fel a figyelmet Szentmártoni Szabó Géza.¹²

2002-ben megjelent gondolatmenetének három sarkalatos pillére *Előd*, *Eunodbil*ia és *Emese* névalakja.

A magyar történelem nagy lépése, a honfoglalás, egy értelmezett álmokkép hatására kezdődik el. Ebben a történetben tehát, bár haloványan, de benne rejlik az erotikus motívum. Az eddigi névfejtések, a férj nevét tévesen értelmezve, nem vették észre, hogy a kiejtést rosszul tükröző írásmód mögött a pusztai népek képzeihez illeszkedő állat megjelölése rejlik. Eleud helyes olvasata nem az Előd, hanem az Ölüd, azaz Ölyüd, vagyis a ma is használt ölyv, nyílt végű, ölyű szóalakja bújik meg a névben. Az Enodbili (Ünódbéli) név pedig a szarvashéhn értelmű ünő szót rejti magában. A szarvasünő hátára telepedő (párosulni akaró) ragadozó madár vagy mesés griffmadár gyakori ábrázolás volt a szkítáknál és a többi pusztai népnél is... Anonymus Enodbilia vezér Emesu (Emesü) nevű lányát mondja Álmos anyjának. Ő azonban – véleményem szerint – valószínűleg félreértésből tette meg az emesu szót személynévnek. Az emes, azaz émés szó, émest alakban, valószínűleg az émik igéből lett képezve, amely a régi magyar nyelvben a virrasztás közbeni félig éber, félig révült állapotot jelentette, amikor az álom és a valóság határai elmosódnak.¹³

Szentmártoni Szabó Géza többek között Székely István 1559-ben kiadott világhírnévkönyvére hivatkozott, amely egyúttal a krónikás turulmonda első magyar fordítása:

Az Eleudnak felesége az Enodbilia asszon, az ő terhes volta korába, ki álmába ímest látta vala. Hát íme egy igen szíp Soliom a' feiet az ő kebelébe haitotta kinek nyugulásának gyönörúsígből, az ő méhéből egy nagy szíp folyó patak folyamék ki, ki nagy bősígel egy idegen földre mind alá folya, holot meg gyűlvén nagy széllyel mind el lépé a' földet. Ez vala az álom kin a' Scithiának iövendő mondói

11 Erről újabban I. KRISTÓ Gyula, *Előd: A magyar őstörténet- és krónikakutatás egy fejezete*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 2000, 15–16.

12 SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „Álmomban azt látám”: Pünkösdi bava és a szerelmi álmok = *Ámor, álom és mámor: A szerelem régi magyar irodalomban és a szerelmek eredéves hazai kultúrtörténete*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas, 2002, 389–406.

13 *Uo.*, 402. Érdemes megjegyezni, hogy László Gyula megtermékenyítési jelenetként értelmezi egy, a nagyszentmiklósi kincs ábrázolásához hasonló mongóliai nemezzátétes szőnyeg képét, és párhuzamba állítja a turulmondával. LÁSZLÓ Gyula, *Humor és Magyar nyomában* = *Uő, Múltunkról utódainknak*, Bp., Püski, 1999, II, 601–606.

ezt magyarázák felőlle, hogy az ő magzatjából támadna olly fejedelöm, ki innet nagy néppel ki menne, és idegen földön mind népestől le telepődnek. Kin nyilván ot Hunniába e' Pannoniának kövér földét értik vala. Kitől mikor üdő be telvén egy szíp férfú gyermek születet volna, az ő attja azt az ő felesíGINEK latot álmaról Álmosnak nevezé.¹⁴

2007-ben úgy foglaltam állást, hogy a három felvetés közül az *Előd* név esetleges *Ölyüd* eredetire való visszavezetése nem meggyőző, amíg nyelvtörténeti érveléssel nem sikerül közös nevezőre hozni az *ölyv* ~ *turul* ~ *griff* szóhármast ómagyar kori jelentését, de az *Eunodbilía* és az *Emese* névre adott magyarázatot elfogadtam. Sőt, szerintem az *ex filia Eunodbilía* szókapcsolatban a két nőnemű alak egymással egyezik, ablativusban áll, vagyis a Székely Istvántól való *Enodbilía asszon* fordítás híuen adta vissza a latin előképet. *Emese* neve is lehet az *émik* ige *émedten*, *ímédt* származéka; Székely erősen í-ző nyelvjárása szintén ezt gyámolítja. Felvettem még, hogy Anonymus *quasi sompniano* kitétele az „émedten” állapot körülírásaként értelmezhető.¹⁵ Összességében úgy láttam, hogy az *Ógستا* (a későbbi krónikák és a *Gesta Hungarorum* közös kútfője) már magában foglalta a *turulmondát*. Ilyenformán nem a krónikások felejtették el megemlíteni az anya személyét a *gesta* kiaknázása során, hanem Anonymus előzmények nélküli, saját szófejtésére alapozó többlete, hogy megalkotta *Emese* nevét. Az *Eunodbilía* nevet is ő duzzaszthatta fel és férfiasíthatta *Eunedubelianus*sá.¹⁶ Ha mindez helytálló, akkor szép női személynevünk, az *Emese* néhány évszázadnyi fiatalodásra kényszerül, s a pogány kori ősiség az *Ünődbéli* asszonyt illeti meg. Ennek az elméletláncolatnak azonban két ellenpróbát mindenképpen ki kell állnia. Az egyik *Emese*, a másik *Eunodbilía* névalakja köré összpontosul.

Emese

Pais Dezső az *Emesü* olvasatú nevet a régi magyar **em* = 'anya' szó -s kicsinyítő képzős becéző származékának tartja, 'anyó', 'anyácska' jelentéssel. Hozzáteszi, hogy az *emes* további kicsinyítője az 'anyadisznó' értelmű *emse* szavunk;¹⁷ ezt az elméletet még Ipolyi Arnold fogalmazta meg 1854-ben.¹⁸ Mármost ha az Árpád-

14 SZÉKELY István, *Chronica ex vilagnac ieles dolgairol*, Krakkó, Striykoviai Lazar, 1559, 149r–v.

15 SRH, I, 34.

16 SZABADOS György, *Új szempont a turulmonda értelmezéséhez*, Hítel, 20(2007)/12, 105–110.

17 PAIS Dezső, *Jegyzetek* = ANONYMUS, *Gesta Hungarorum*, ford. PAIS Dezső, Bp., Magyar Helikon, 1977, 146. (A továbbiakban: GH) Az Emőd (Emeüd) helynevet is az *em* kicsinyítő képzős származékának tartja 'anyóka' jelentésben; *uo*. Az *Emese* ~ *emse* etimológia elfogadásáról újabban: KRISTÓ, *Előd...*, i. m., 12.

18 IPOLYI Arnold, *Magyar mythologia*, Pest, Heckenast Gusztáv, 1854, 164.

korból adatolható egy Anonymustól független forráshelyből *Emse* – vagy hozzá hasonló alakú – női személynév, úgy Szentmártoni Szabó Géza okfejtése alapjaiban rendül meg. Ám ha ilyen nincs, akkor épp ellenkezőleg, az *Emese* ~ *emse* etimológia válik kérdésessé.

Az Árpád-kori személynevek gyakorlatilag teljes táráat Fehértói Katalin állította össze. Az *Emesu* formát egyedül Anonymustól adatolja, ám onnan az *Emis*, *Emes*, *Emus* és *Hemes* alakokhoz utal; ezenfelül az *Empsa*, *Empse*, *Emsa*, *Emse* névelőfordulások szövegkörnyezetét kell megvizsgálnunk.¹⁹ *Emis* II. Béla király (1131–1141) Dömös prépostságának szóló adománylevelében tűnik fel (1138) mint az erdélyi *mansiók* egyike.²⁰ *Emus* egy 1211. május 29. után kelt oklevélben szerepel az egyház halász jobbágyságai között.²¹ *Hemest* a veszprémi káptalan a bakoynyi erdőőrök és jobbágyságok sorában tartja számon 1240-ben.²² *Emes* 1297. június 5-én egy hatalmaskodási ügy egyik tanúja.²³ A szövegösszefüggésből egyértelműen kiderül, hogy ezek a nevek rendre férfiakat jelöltek! Nincs ez másképp a további példákkal sem. A veszprémi káptalan 1239-ben kelt oklevele szerint *Empsa* és testvérei zalai várjobbágyságok Gostule nevű birtokukat eladták Hahót ispánnak.²⁴ 1265-ben a győri káptalan tanúsítja, hogy IV. Béla király (1235–1270) engedélyével *Empse* soproni várjobbágyság és társai eladhatják egyik birtokukat.²⁵ *Emse* molnár

19 FEHÉRTÓI Katalin, *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*, Bp., Akadémiai, 2004, 282, 375.

20 „In ultrasiluanis partibus sunt mansiones que Sal dare debent scilicet XXIII^{or} milia Salis. Nomina autem mansionum sunt Wosas, Martin, Kinis, Besedi, Senin, Sokol, Lesin, Ginon, Fuglidi, Both, Kosu, Himudi, Satadi, Vza, eulegev, Vir, Emis...” SZABÓ Dénes, *A dömösi prépostság adománylevele (1138/1329)*, Magyar Nyelv, 32(1936), 203. Az alábbiakban a forráshelyeket némileg bővebben idézem, mint Fehértói.

21 „In villa Fotud hii sunt ioubagiones ecclesie... Preterea isti sunt piscatores: filii Mihal, Emus, cum filio Mache, frater eius...” *A Pannonbalmi Szent-Benedek-rend története*, szerk. ERDÉLYI László, Bp., Stephaneum, 1908 (a továbbiakban: PRT), X, 510–511. (No. 8)

22 „Unde consiliis sapientium et eorundem custodum silvarum ac ioubagionum Bochoniensium requisito consensu vel potius ipsis suadentibus, qourum nomine sunt hec: Laurentius videlicet cum fratre suo et Zana, Olta, Pousa, Grab ioubagiones de villa Tevel et de villa Boldey, item Sucoro, Herden, Regue, Hemes cum fratribus suis...” PRT, VIII, 287 (No. 16).

23 „Matheus cum centum et quadraginta personis hominum nobilium de testibus suis... Item Simone de Trenne, Dominico, Muran, Ugrino, Joseph, Emes et Stephano filius eiusdem...” *Hazai Oklevéltár 1234–1536*, szerk. NAGY Imre, DEÁK Farkas, NAGY Gyula, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1879, 156–157 (No. 150).

24 „homo comitis Hoholdy nomine Paulus filius Pouse de villa Kuhunus... ex una parte; Empsa, Dyca, Itemyr et Heym filij Dees, Petrus filius Chug, Turul et Mycou filij Chunad de villa Boc, ioubagiones castri Zaladiensis de genere Johannis Maioris Exercitus ex altera asseruerunt, quod...” WENZEL Gusztáv, *Árpád-kori Új Okmánytár*, VII, (1235–1260), Pest, Eggenberger Ferdinánd, 1867 (a továbbiakban: ÁÚO), 91. (No. 60; 1346-os átírásban).

25 „Capitulum ecclesie Iauriensis... ad uniuersorum notitiam tenore praesentium volumus pervenire, quod Empse, Albertus, Lampertus, Stephanus, Egkud, Iona, Cosmas, Petrus, Tomas, Iacobus et Ivan ioubagiones castri Supruniensis...” Georgius FEJÉR, *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis*, Budae, Maurus Czinár, 1829, IV/3, 301.

(kenyérsütő) társaival és érdekességképpen *Emus* halással együtt fordul elő az idézett 1211-es okmányban.²⁶ *Emse* úr (!) egy 1236 körül kelt oklevélben említetik.²⁷ A harmadik előfordulás IV. László király (1272–1290) 1277. augusztus 17-i okleveléből való: eszerint *Emse* fia Sebestyén és társai apáti nemesek voltak.²⁸ Az első *Emsa* egy 1214-re hamisított oklevélben szerepel,²⁹ de a további adatok kronológiailag hitelesek. 1246. január 15-én IV. Béla király a valkói örök Mihali nevű földjének felét eladományozza, annak határait leírja; ekkor az új birtokosok kelet felől *Emsa* kenézzel kerültek szomszédságba.³⁰ Végül *Emsa* fia Egyed apathunkayai nemest társaival együtt sorolja a vasvári káptalan 1274. június 3-án.³¹ A fenti adatok mind latin nyelvű diplomatikai kútfőből valók. Kiállítójuk személyét (intézményét), keletkezésük idejét tekintve függetlenek egymástól. A nevek változatos megjelenésének oka, hogy magyar nyelvi szórványként, igen esetleges „helyesírás” révén ékelődtek a latin szövegbe. Ezek mind *férfiak* nevei, s ezt több ízben nyomatékositják a társadalmi jogállás „hímnemű” megjelölései: úr, nemes, várjobbágy, jobbágy, kenéz, molnár (kenyérsütő), halász. Anonymus Emeséje kilóg e sorból, minden más tulajdonnévvel való összevetése indokolatlan, mint ahogy az *emse* köznévi sem hozható jelentésbeli összefüggésbe egyik példával sem. (Könynyű belátni, hogy a köznévi emsével csak hangalaki egybecsengés állhat fenn, mert a férfiakat akkor sem nőstény disznókról nevezték el.) Mindezeknél fogva az előbb sorolt nyelvtörténeti adatok fényében éppen a közismert *Emese* ~ *emse* etimológia válik alaptalanná.³²

26 „Hii sunt pistores: filius Petri Stephan, cum filio suo, Paulo... filius Zekeu, Ws; filius Emse, Sentus, Chidur...” PRT, X, 504 (No. 8).

27 „Post hec autem nomine Culg de villa Lyla servientes regis dictam terram Tvhle cum suis consanguineis requisierunt, scilicet cum Bach et Endre et Nicolao et Chuda et Michaele, super qua etiam terra pristaldum suum nomine Pous, quem in firmitatem dominus suus nomine Emse transmiserit...” Richard MARSINA, *Codex Diplomaticus et Epistolaris Slovaciae*, Bratislavae, Academia Scientiarum Slovaca, 1987 (a továbbiakban: CDES), II, 16. (No. 20).

28 „Andronicus, Cristoforus frater suus, Hunt frater eiusdem, Martinus filius Nicolai, Demetrius filius Gregorii, Sebastianus filius Emse... nobiles de Apaty”. *Az Árpád-bázi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*, szerk. SZENTPÉTERY Imre, BORSA Iván, Bp., Akadémiai, 1961, II/2–3, 191 (No. 2803).

29 CDES, I, Bratislavae, 1971, 149. (No. 190)

30 „a parte orientalis commetaneus ipsorum est Emsa kenezius” ÁÚO, VII, 210 (No. 137). Vélhetőleg ugyanezen „*Emsa*” kenéz bukkan fel 1247-ben a bácsi káptalan által kiállított oklevélben is. *Uo.*, 241 (No. 168).

31 „Roman filius Zungud, Egidius filius Emsa, Paulus filius Stephani, Petrus filius Bensa, Ambrosius filius Tywan, Lopreth filius Clementis et Sycusd filius Theke nobiles de Apathunkaya...” *Urkundenbuch des Burgenlandes*, bearb. Irmtraut LINDECK-POZZA, Graz–Köln, Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 1965, II, 55 (No. 77).

32 A ’nőstény, anya’ értelmű „emse” szó első előfordulása 1681-ből (!) való. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai, 1967, I, 764. *Emesu* itt is odavetve, bizonyítás nélkül szerepel.

A másik ellenpróbát egy 2009 nyarán elhangzott konferencia-előadás és az abból készült tanulmány jelenti. Szócs Tibor a *turulmonda* szövegkapcsolatait paleográfiai és szóstatistikai szempontok bevonásával elemzi.³³ Gondolatgazdag munkájának tárgyunkra vonatkozó megállapításai az alábbi alpontok köré rendezhetők.

1. *Ímés*. Úgy ítélem, hogy Székely István *ímés* szava egyetlen más nyelvemlékünk-ből sem mutatható ki, az *émett(-en)* szócsalád elsődleges jelentése a szótárak alapján az 'ébren', 'ébrenlétben', 'virrasztás alatt' stb. Bár a 'félálomban' jelentés előfordul, de másodlagosnak tűnik. Szócs Tibor szerint ez a szó ilyenformán egy XVI. századi *hapax legomenon* lehetne, és ha az 'émedt' állapot hozadékát jelentené, akkor azt kellene föltennünk, hogy a XVI. század folyamán a szónak a 'félálomszerű állapot' jelentése volt abszolút hangsúlyos.

Nem vitatom, hogy a nyelvemlékek valóban nem tükrözik az *í-ző* változatot Székely világrónikáján kívül, ám ettől függetlenül a szó jelentésmezéjébe beleillik a Szentmártoni Szabó-féle értelmezés. Székely *í-zős* nyelvjárása már a rövid idézetből is kitűnik. Azt pedig ily kevés előfordulás láttán nem merném határozottan kijelenteni, hogy a szónak mikor melyik jelentésárnyalata volt uralkodó.

2. *Eunodbilía – Eunedubelianus*. Nagyobb szerepet kap Szócsnál a fenti névpáros viszonya. Visszaulva Györffy György azon érvére, hogy *Eunodbilía* az anonymsi név lerövidített formája lehet, rámutat a szövegromlás általános irányára, tudniillik a bonyolultabb változattól alakul ki az egyszerűbb. Paleográfiai megfigyelése, hogy a gesta *Eunedubeliani ducis* genitivusos kitétele (félre)olvasható lenne akár **eunedubeliam* formaként is, mivel a középkori írásképben a függőleges szárákkal megalkotott betűk (*i, u, n, m*) néha könnyen összetéveszthetőek (például a *ni* betűkapcsolat *m* betűként is olvasható), és sokszor csak a szó értelme alapján tudjuk kikövetkeztetni a helyes olvasatot. Esetünkben, ha ez fennállna, akkor a *filiam *eunedubeliam* szavak tartoznának egybe, és 'Ügyek (...) aki Dentümogyerben feleségül vette egy vezér Emese nevű eunedubelia lányát' értelemben lehetne fordítani a gesta vonatkozó részét. Ilyenformán már a gestaíró is 'ünödbéli' jelentéssel értelmezhetette a leányt, Emesét. Szócs Tibor mindazonáltal ezt a megfontolást maga sem tartja elképzelhetőnek, mert akkor fel kellene tenni, hogy Anonymus latinul ragoz egy vulgáris szót, vagyis latin melléknevet gyárt magyar közszóból. Itt kerül elő a szóstatistikai vizsgálat, amelynek során Szócs megállapítja, hogy a Névtelen mester a magyar személynévvel és közszavakkal eltérően bánik. A személynéveket hol magyarul (*Bunger nec* = 'Böngérnek', ti.

---

33 Szócs Tibor, *A turulmonda szövegkapcsolatai a középkori írásos hagyományunkban = Középkortörténeti tanulmányok*, VI, szerk. G. Tóth Péter, Szabó Pál, Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 2010, 249–259. (Szócs 2010) Köszönöm a szerzőnek, hogy tanulmányát már kézirat formában rendelkezésemre bocsátotta. Szócs alaposan jegyzetelte okfejtését, ezért itt a hivatkozási anyagának idézésétől eltekintek.

’Böngér számára’), hol latinositva (*ad Zobolsum et Thosum* = ’Szabolcshoz és Tashoz’) ragozza.³⁴ A közsavakat viszont meg sem kísérli ragozni, holott az *aldamas* (másutt *aldumas*) accusativusi helyzetben áll (*magnum aldamas fecerunt* = ’nagy áldomást tartottak’),³⁵ míg a *zereľmu* ablativusban. Ebből szavai szerint az következik, hogy

Az általunk felvetett elmélet tehát nem jó, de ettől még Szabados György felvetése lehet helyes, hogy ti. az „ünődbéli” melléknevet a krónikás hagyomány egyik lejegyzője használta vulgáris melléknévként, és Anonymus az egészet félreértve más módon, főnevesítve másolta le. Ám ez esetben nehéz megmagyarázni, hogy az általa *Eunodbilía* formában olvasott alak miért lett bonyolultabb, és egyáltalán, miért tulajdonnévnek tekintette, mikor a krónikás hagyományban nincsen szó semmiféle *dux* titulust viselő emberről – lényegében „agyonbonyolított” volna egy meg nem értett névformát. Ne feledjük, hogy mikor saját maga „gyárt” személynéveket pl. helynevekből, akkor a személynév változatlan formában követi a helynevet, a Névtelen nem alakítja át azokat.³⁶

Más természetű, tartalmi érveket is csatasorba állít amellett, hogy a krónikák inkább átvevői, mint átadói lehettek a pogány kori mondaanyagnak:

a XIII. század második felében több Szent István előtti monda is bekerült a krónikás szöveghagyományba, mint azt Horváth János stíluskritikailag kimutatta, hiszen pl. a Botond-monda és a Lehel-kürt monda olyan, XIII. századra jellemző prózaritmusban íródott, amely idegen attól a tágabb szöveggörnyezettől, amelybe bele vannak ágyazva, betoldás jellegük így vitán felül áll. Úgy tűnik tehát, hogy a 13. század közepén, második felében olyan átdolgozások történtek, melynek során több „pogány ízű” mondánk is bekerült latin fordításban krónikáinkba. Ennek a folyamatnak lehetett része az is, hogy az anonymusi *turul*-mondát szintén átemelték...³⁷

Elismerve azt, hogy adós marad az anonymusi név pontos magyarázatával, Szőcs Tibor *Eunedubelianus* nevét a Névtelen Jegyző szerzeményének tartja, amit a krónikás hagyomány egyik továbbformálója egy paleográfiai ok miatt félreérthetett, és így azt **eunedubeliam* alakban értelmezve, akár az ő, akár későbbi másolói tollán (esetleg mindegyikükén) tovább és tovább torzulva *Eunodbilía* formában hagyományozódott ránk krónikáinkban.³⁸

34 A példatárat lásd Szőcs, *i. m.*, 254.

35 SRH, I, 56.

36 Szőcs, *i. m.*, 255.

37 *Uo.*, 257. Vö. HORVÁTH, *i. m.*, 296–305.

38 Szőcs, *i. m.*, 257. Nem ő az egyetlen, aki bizonytalan a név jelentése felől. Érdemes Pais Dezső fordítását és jegyzeteit felidézni. „Ügyek [...] feleségül vette Dentü-Mogyerban Ónedbelia

Szőcs Tibor mértéktartóan, feltételezésként fogalmazta meg véleményét, ám az így is több ponton kiigazításra szorul. Eleve félreért, amikor úgy magyarázza felvetésemet (azon keresztül Szentmártoni Szabó Gézáét), hogy az 'ünödbéli' melléknevet a krónikás hagyomány egyik lejegyzője vulgáris melléknévként használta, s Anonymus az egészet félreértve más módon, főnevesítve másolta le. Mind Szentmártoni Szabó, mind a magam dolgozata főnévként, még hozzá tulajdonnévként számol az *Eunodbilía* szóval. Igaz, ezt így nem hangsúlyoztam, de az általam használt következetesen nagy kezdőbetűs írásmódból szerintem ez magától értetődik. Más kérdés, hogy nem tudom, mikor s milyen formában keletkezett az *Eunodbilía* főnév, amelynek főnévi szófajtságát a krónika szövegösszefüggése mutatja.³⁹

A *Gesta Hungarorum*ra rátérve nyelvészeti véleményt vesz át Szőcs, amikor azt hangoztatja, hogy Anonymus saját gyártású személynevei változatlan formában követik a helynevet. Ez sem pontos állítás, mert a gesta 13. fejezetében a *Hungarus* nevet egyedülálló módon *Hung* (Ung) várából származtatja, noha jegyzőként nyíltatott elég alkalma arra, hogy a magyarok idegen elnevezését olvassa akár oklevelekben, akár elbeszélő forrásokban.⁴⁰ Ehhez képest szófejtő kedve a másnál soha nem látott *Hungarie* és *Hunguari* alakokat hívja életre. A véletlen tollhiba eshetőségét kizárja az a tény, hogy tudatosan magyarázza *Hung* várának szerinte népnévalkotó erejét, aminek hatására az idegenek mindmáig így hívják a magyarokat.⁴¹ Ennek láttán változatlanul kitartok azon eshetőség mellett, hogy a Névtelen Jegyző etimologizáló kedve kevéssel alább is érvényesült; ott *Eunodbilía* nevével félreértelmezés miatt eltorzítva és *dux* méltósággal felruházva a félig éber, félig révült tudatállapotot személyesítette meg, létrehozva az *Emesü* nevet.

Amint láttuk, Szőcs Tibor hivatkozik ifjabb Horváth János stíluskritikai elemzésre is. Sőt a Horváth által bizonyítottan XIII. századi megszővegezésű Botond- és Lehel kürtje-monda analógiájára úgy tartja, hogy a pogány szellemi hagyaték krónikákba kerülésének folyamatába illeszthető az anonymusi turulmonda felvétele. Horváth könyvének tüzetes tanulmányozása azonban éppen a

---

vezérnek Emes nevű lányát...” GH, 81. Ünödbelia: „Emes apjának, Álmos nagyapjának a neve meglehetősen titokzatos. Az kétségtelen, hogy latinosított forma, mégpedig a Krónikabeli Eunodbilía változat alapján következtetve Eünedübiliából. Még az is valószínű, hogy az Eünedü és a belia elemekre válik szét. [Szétbontható az Eune-Du-Bel elemekre, valamint az ianus-patronym képzőre.]” GH, 159.

39 Fontos, hogy a tulajdonnévkezdő nagy- és kisbetűk krónikabeli következtelen használata miatt paleográfiai szempontok nem jöhetnek szóba. Lásd épp a turulmonda részletét a *Képes Krónika* kódexében: „Eleud filius vgeg ex filia Eunodbilía in scytia genuit filium qui nominatur almus”. *Chronica Picta*, hasonmás kiadás, Bp., Helikon, 1991, [22].

40 HÓMAN Bálint, *A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban* = HÓMAN Bálint *Munkái*, II, *Történetírás és forráskritika*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1938, 191–250.

41 „dux Almus ipso vivente filium suum Arpadium ducem ac preceptorem constituit et vocatus est Arpad dux Hungarie et ab Hungu omnes sui milites vocati sunt Hunguari secundum linguam alienigenarum et illa vocatio usque ad presens durat per totum mundum.” SRH, I, 52.

Szőcs kínálta analógiát cáfolja. Nem is csupán azért, mert a Botond- és a Lehelmonda XIII. századra jellemző ritmikus prózáját nem mutatja ki a turulmonda esetében; ennél nyomósabb érv, hogy Horváth élesen elkülöníti a *monarchikus-dinasztikus*, illetve az *arisztokratikus* szemléletű pogány kori elbeszéléseket. Utóbbiak írásba foglalása szerinte az 1200-as években vált időszerűvé (Anonymus, majd a XIII. századi krónikaszerkesztők révén), amikor a nemesi családok rábírhatták a krónikasokat arra, hogy saját törekvéseik történelmi igazolásaként saját mondáikat is jegyezzék le. A régi gesta és Kálmán-kori folytatása azért mellőzhetette ezeket a „nemzetségi” mondákat (Lél és Bulcsú halála, Botond párviadala), mert azok a katonai demokrácia korára emlékeztettek.⁴² Horváth meglátását erősíti az a tény, hogy az említett, dinasztian kívül álló hősök történetei még a XIII. században sem minden vita nélkül foglalták el helyüket a pergamenlapokon! Anonymus a Botond-monda kapcsán hangoztatja erős fenntartásait: mint mondja, nem akarta művébe felvenni, mert azt egyetlen történetírónál sem olvasta, csak a parasztok „csalfa” elbeszéléséből hallotta. A két hadvezér, Lél és Bulcsú fogságát és kivégeztetését pedig a kürt említése nélkül adja elő.⁴³ Kézai Simon az első magyar író, akitől a legendás epizódról értesülünk, de ő annál élesebb kritikával illeti a császár kürttel való agyonütésének történetét! Kifejezetten felületes elméjűnek tartja azt, aki ilyesmit elhisz, mert hogy a vádlottakat megköztözött kézzel állítják az uralkodó elé.⁴⁴ A Botondmondát már Kézai is elfogadja, de a „Lehel kürtje”-históriát csak a XIV. századi krónikaszerkesztők közlik kétkedő megjegyzés nélkül.⁴⁵ Mindehhez képest Álmos születése vitán felül állt mindegyik ma ismert szövegben.⁴⁶ Világos, hogy a Botond- és a Lélmonda sem stílusát, sem nemesi irányultságát, sem történetírói fogadtatását tekintve nem állítható párhuzamba a dinasztikus eredetmondával. Szőcs Tibor nem vette figyelembe Horváth János azon felvetését sem, hogy ha a kései krónikás csak Anonymus világos előadását olvasta, akkor érthetetlen, miért lett nála ily zavaros a szöveg. Ismételten hangsúlyozom, hogy a XI. század második felétől számítható gesta- és krónikaírói folyamat időben

42 HORVÁTH 1954, 296–298. Vö. Deér József azon meglátásával, amely szerint Közép-Európa államait erős dinasztikus vezetés jellemezte a X–XII. században, sőt a magyaroknál az uralkodói karizma egyedülállóan mélyen gyökerezett az eredeti vérségi képzetekben. DEÉR JÓZSEF, *Pogány magyarság – keresztény magyarság*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938, 128.

43 SRH, I, 87, 109.

44 *Uo.*, I, 169.

45 *Uo.*, I, 171, 308.

46 Az sem bizonyít semmit, hogy Kézainál hiányzik a turulmonda, mivel Kézai Simon gestája nem maradt ránk teljes terjedelmében, csupán kivonatos másolat formájában. DOMANOVSKY, *i. m.*, 7–18; HÓMAN, *i. m.*, 60–68, Melléklet. Nem hihető, hogy pont az a Kézai ne ismerte volna a turulmondát, aki magát a „turul” szót szórvány nyelvi emlékként felvette írásművébe! L. „avis... quae Hungarice turul dicitur.” SRH, I, 152, „de genere Turul?” *Uo.*, 165. Emlékezzünk arra, hogy a monda ma ismert változatai sólyomforma madárként írják körül a turult. *Uo.*, I, 38, 284.

körülölelte Anonymus egyszerűjű gestáját; több XI–XII. századi réteg bontható ki,⁴⁷ ezért többlépcsős szövegmodosulással még az Anonymus előtti korokban is ajánlatos számolni.

Összegzés

Gondolataim a turulmonda tágas kérdéskörének csak egy kicsiny részét járták be. Mivel magam sem ismerem Álmos születésmondájának eredeti változatát, de még egyetlen XI–XII. századi krónikás lejegyzéssel sem rendelkezem, így én sem fogalmazhattam a teljes bizonyosság erejével. Az előadottak ételmében viszont nem látok okot arra, hogy felfogásomon változtassak. Hóman Bálint, ifjabb Horváth János és Dümmerth Dezső nyomán tehát fenntartom: a turulmonda krónikabeli változata úgy állhatott elő, hogy az *Ősgesta* folytatásai révén hatott Anonymusra és a további folytatásokra, amelyekre viszont Anonymus visszahatott. Ezt a filológiai feltételezést kívülről, a nyelv- és irodalomtörténet felől erősíti meg Szentmártoni Szabó Géza érvelése. Az émést látó „Ünődbeli asszony” személye megint csak a krónikákba foglalt mondaváltozat elsőségét hirdeti.

Turulmadár ábrázolása a rakamazi hajfonatkorongon (IX–X. század)

47 Erről áttekintően, szakirodalmi utalással: SZABADOS György, *Alkotói egyéniségek és közös irányultságok: Rövid áttekintés a magyar krónikaszerkesztések néhány forrásproblémájáról*, Acta Historica (Szeged), 130(2009), 3–13.